

yılında yapılan ara seçimlere bağımsız aday olarak katıldıysa da seçilemedi. Daha sonraki yıllarda siyasetten uzak kaldı ve 16 Temmuz 1964 tarihinde öldü. Hâtıraları iki cilt halinde yayımlanmıştır (*Cehennem Değirmeni, Siyasî Hatıralarım*, İstanbul 1993).

BİBLİYOGRAFYA :

Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, İstanbul 1965; Feroz Ahmad – Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi: 1945-1971*, Ankara 1976, s. 58, 112, 278; Cemal Kutay, *Osmanlıdan Cumhuriyete, Yüzyıllımızda Bir İnsanımız: Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)*, İstanbul 1992; *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem: 1923-1927* (haz. Kâzım Öztürk), Ankara 1993, I, bk. İndeks; Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi: 1938-1945*, Ankara 1996, II, 41-44, 106-110, 252, 293; Nur Özmel Akın, *Rauf Orbay’ın Londra Büyükelçiliği: 1942-1944*, İstanbul 1999; a.mlf., “Ölümünün 36. Yıldönümünde Büyükelçi Rauf Orbay”, *BTTD*, sy. 42 (2000), s. 20-24; Kâzım Çavdar, *Rauf Orbay*, [baskı yeri ve tarihi yok]; Nurer Uğurlu, *Gizli Belgelerle Rauf Orbay İsmet İnönü Kavgası: 1. Perde 1922*, İstanbul 2005; Süleyman Ataseven, “Başvekil Rauf Orbay”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/8, İzmir 1998, s. 225-242; Mete Tunçay, “Siyasal Gelişimin Evreleri”, *CDTA*, VII, 1967-1975; Ömür Sezgin – Gencay Şeylan, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, a.e., VIII, 2043-2051.

ŞABAN SİTEMBÖLÜKBAŞI

ORDA

Türk ve Moğol dillerinde birkaç göçebe kabilenin bir hanın hâkimiyeti altında birleşmesini ifade eden kelime; düzenli olmayan insan topluluğu.

Orta Asya Türk lehçelerinde “han karargâhı, han sarayı, merkez, ocak, zengin çadır”; Âzerice ve Türkiye Türkçesi’nde “ordu” anlamında kullanılan kelime Ukrayna dilinde *ordâ*, Beyaz Rusya’da *arda*, Bulgarca’da *ôrda*, Sırpça ve Hırvatça’da *ôrdija*, Çekçe ve Lehçe’de *horda* şeklinde geçer. Rusça’da XIII. yüzyıldan itibaren Altın Orda yerine kullanılır; XVI. yüzyıldan itibaren ise “karargâh, ordu, göçebeler, kalabalık” anlamlarında ve mecazi olarak “sürü, eşkiya” mânâsında kullanılmıştır. Lev Gumilev, bu kelimenin “düzen” anlamına gelen Latince’deki *ordo* ile örtüşüğünü ifade eder. Orda kelimesi Batı Avrupa dillerinde *horda*, *lorda* biçiminde geçmekte, Fransızca, Almanca ve İngilizce’de *horde*, İtalyanca’da *ordo* şeklinde kullanılmaktadır ve göçebe halkı belirtmektedir. *Dîvânü lugâti’t-Türk*’te orda kelimesinin anlamı “hakanın oturduğu şehir” diye verilmiştir. Ni-

tekim Kâşgar şehri “Ordukent” olarak nitelenir. Aynı şekilde Balasagun yakınlarında Ordu adında bir şehrin olduğu ve Balasagun’a da “Koz Ordu” denildiği ifade edilmektedir. Çağdaş Moğolca’da *ord(on)* – “saray” mânâsındadır; Çince’de bu kavram *van-thin* kelimesiyle karşılanmaktadır. Cengiz Han’ın torunlarından birinin adı da Orda idi. Nikita Yakovleviç Biçurin, göçebe başşehirlerini yerleşik halkların başşehirlerinden ayırt etmek için “ordo” kelimesini kullandığını belirtmiştir.

Bumin Kağan’ın kurduğu Büyük Türk Kağanlığı’nın sosyopolitik sisteminin merkezinde orda vardı. Zira ordalar asker dışında askerlerin ailelerini de içine alan hanın karargâhı idi. İleri gelen her kişi subay ve askerleriyle birlikte kendi ordasına sahipti. Hepsisi birlikte Karabudun veya Türk beyler budun (Türk beyleri ve halk) etnosunu oluştururdu. Ayrıca orda “sağ (doğu) ve sol (batı) kanatları olan düzenli ordu” mânâsı taşırdı; doğu kanadına “tolos”, batı kanadına “tarduş” adı veriliirdi. Ortaçağ göçebe topluluklarında “hanın otağı ve çadır” anlamına gelen orda kelimesi, daha eski dönemlerde Türk toplulukları arasında “askerî ve idarî teşkilât” mânâsında han karargâhı ve göçebelerin çadır kurduğu yer olarak kullanılmıştır. Buna örnek olarak Batu Han’ın 1241 yılında İdil’in aşağı bölgesinde kurmuş olduğu Orda gösterilebilir ki bu Altın Orda Devleti idi. XIII. yüzyılda Moğol-Kıpçak savaşı sırasında nüfusun azaldığı dönemde Volga bozkırlarının Altın Orda veya Büyük Orda, Aral deniziyle Tümen arasındaki topraklar Mavi Orda, Tarbagatay ve İrtiş’in yukarı bölgeleri ise Ak Orda olmak üzere üçe ayrıldığı bilinmektedir. Kazak tarihçisi Levşin orda kelimesinin Kazaklar’da “cüz” kelimesiyle ifade edildiğini belirtir. Göçebe Kazak toplumu Büyük, Orta ve Küçük Cüz olmak üzere üçe ayrılırdı.

BİBLİYOGRAFYA :

Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi, I, 124; Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kaysakskih ili Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey*, St. Petersburg 1832, II, 65; N. Y. Biçurin (İakinf), *Sobranie Svedeniy O Narodax, Obitaşçih V Sredney Azii v Drevnie Vremena* (Sanktpeterburg 1851), Alma - Ata 1998, s. 50; P. İ. Riçkov, *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Orenburg 1896, s. 70-71; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 123, 125, 148; *İstoriya Kazakskeya SSRS Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney, v Piyati Tomah*, Alma - Ata 1979, II, 248-251; S. İ. Ojegov, *Slovar Ruskogo Yazıkı*, 1. sütun, Moskova 1989, s. 457; P. Y. Çernih, *İstoriiko-Etimoloğičeskiy Clovar*, Moskova 1993, I, 603; L. N. Gumilev, *İz İstori Euraşii*, Moskova 1993, s. 55-56; a.mlf., *Tışçeleitiye Vogruk Kaspiye*, Moskova 1993, s. 81, 151-155;

a.mlf., *Kavimlerin Türeyişi ve Yeryüzü Üzerindeki Yaşam Bölgeleri* (trc. Nuri Eyüpoğlu), İstanbul 2001, s. 196; M. Fasmer, *Etimoloğičeskiy Clovar Ruskogo Yazıkı* (trc. O. N. Turubaçeva), Sanktpeterburg 1996, III, 150; J. P. Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık* (trc. Lale Arslan), İstanbul 1999, s. 351; *Kazak Soviet Entsiklopediya-sı*, Alma - Ata, 1976, VIII, 545.

ORHAN DOĞAN

ORDU

Sözlükte “hakanın oturduğu şehir, otağının kurulduğu yer” anlamına gelen (*Dîvânü Lugâti’t-Türk Tercümesi*, I, 124) Türkçe *ordu* (*orda*) kelimesinin karşılığı Arapça’da *ceyş*, cünd, asker, hamîs ve Farsça’da *leşker*dir. Bunlardan cünd ve ceyş “savaşmak için bir araya gelen insan topluluğu ve yardımcıları”, asker kelimesi de “bir araya gelmek, toplanmak” demektir; bundan türeyen *muasker* “ordugâh, askerî üs” anlamındadır. Beş kısma ayrılması dolayısıyla verilen hamîs ismi aynı zamanda ordunun seyrüsefer halindeki düzenini ifade eder. Araplar’da bu beşli düzen ordunun merkezinde başkumandanla onun muhafız kıtası bulunur ve bu kısma *kalbü’l-ceyş*, merkezin sağında yer alan birliklere *meymene*, solundaki birliklere *meysere*, önde bulunan zırhlı süvarilerden oluşan birliklere *tafia*, *mukaddeme*, *nezîre*, *pişdar*; arkadaki birliklere *sâkatü’l-ceyş* ve *muahhira* adları verilirdi. Hz. Peygamber bu düzeni korumakla birlikte askerlerin savaş anında saflar halinde sıralanması usulünü getirmiş, asker sayısının arttığı Hulefâ-yi Râşidîn döneminde bunlara bölük, tabur (kürdûs) sistemi eklenmiştir.

İslâm Ordusunun Kuruluşu. İslâm önce-sinde Arabistan’da ordu kavramına uygun düzenli ve sürekli bir askerî güç bulunmuyordu. Kabileler arasında savaş çıktığında silâh kullanabilen erkeklerin tamamı savaşa katılırdı. Yaya veya süvari olarak savaşan Araplar kılıç, kalkan, ok ve mızrak gibi klasik silâhları kullanırlardı. Kumandanlık (kiyâde) görevi kabile reisi tarafından yürütülürdü. Kabilenin sancak veya bayrağı da (livâ, râye) kabile reisi yahut nâibi tarafından taşınırdı.

İslâm ordusunun kuruluşu, Medine’ye hicretin ardından Mekke müşriklerine karşı cihada izin verilmesiyle başlar. Savaş durumuyula sınırlı olsa da orduyu belli bir düzene göre kurmak, silâhı bulunmayanlara silâh temin etmek, sahâbileri savaş teknikleri hususunda yetiştirmek için ted-

birler alan Hz. Peygamber savaş durumu ortaya çıkınca orduya katılacak kimseleri bizzat kendisi tesbit eder (Abdülhay el-Kettânî, I, 384-385), isimlerini yazdırır (Buhârî, “Cihâd”, 181; Müslim, “Hac”, 74) ve hazırlıkların yapıp toplanılmasını emrederdi. Sahâbîler silâhları, binekleri, sefer azıkları ve diğer levazımatıyla şehir dışında bir karargâhta toplanırdı. Seferberlik emrî Medine dışında oturan kabilelere kabîle reisleri aracılığıyla ulaştırılırdı. Normal şartlarda ihtiyaç duyulduğu kadar askerlerin gönüllü katılımı söz konusu olmakla birlikte Tebük Gazvesi gibi umumi seferberliği gerektiren durumlarda özüllüler, Resûlullah’tan izin alanlar veya onun tarafından geride bırakılanlar dışında savaşabilecek bütün sahâbîler hazır asker kabul edilirdi. Savaşa katılanlar elde edilen ganimetten pay alırlar, savaş bitince de ailelerinin yanına dönüp işlerine devam ederlerdi. Hz. Peygamber sefer öncesinde ve sefer esnasında askerlerini savaşa hazırlamaya çalışır, ok atma ve ata binmenin önemini vurgular, kumandanlarını uğurlarken onları askerlerine ve düşmana karşı nasıl hareket edecekleri konusunda bilgilendirirdi. Bazı sahâbîleri kale kuşatmalarında kullanılan savaş aletlerinin yapımını öğrenmekle görevlendiren ve Tâif kuşatmasında mancınık kullanan Resûl-i Ekrem, Hendek Savaşı’nda Selmân-ı Fârisî’nin tavsiyesiyle hendek kazarak savunma savaşı yapma taktiğini uygulamıştır. Sefer ve savaş sırasında parola ve üniforma sayılabilecek belli renkte sarık ve elbiseler yahut belli işaretler kullanılmasını istemiş (a.g.e., I, 499-501), düşman hakkında bilgi edinmek veya yol güvenliğini sağlamak için keşif kolları çıkarmış, kılavuz ve casus kullanmış, bu konuda gerektiğinde henüz müslüman olmayan kimselerden de yararlanmıştır (Buhârî, “Menâkıbü’l-enşâr”, 45).

İhtiyaca göre asker toplama uygulaması Hz. Ebû Bekir döneminde devam ettirilmiştir. Hz. Ömer, muharip güçleri kaydetmek ve hazineyi düzene koymak için 20 (641) yılında Dîvânü’l-cünd (Dîvânü’l-atâ, Dîvânü’l-asâkir) olarak adlandırılan divan teşkilâtını oluşturdu. Fey adı altında toplanan gelirlerden pay alacak Medine halkını fetihlere katılan kuvvetler ve aileleriyle birlikte kabîle esasına göre divan defterlerine yazdırdı. Şahıs isimlerinin karşısında yılda bir defa verilecek atıyye ile aylık olarak verilecek erzak da belirtilmişti. Ücretin belirlenmesinde İslâm’a giriş önceliğiyle birlikte dine ve devlete hizmet ölçü

alındı. Şehirlerde de benzeri divan defterleri tutularak muhariplerin listesi ve alacakları ücretler tesbit edildi. Bu uygulamasıyla orduyu bir müessese haline getiren ve maaşlı askerlerden düzenli bir ordu kuran Hz. Ömer askerlerin ticaret veya zi-raatla uğraşmasını yasakladı. Onun döneminde divana kayıtlı Arap kabilelerine mensup asker sayısı 150.000’e ulaşmıştır.

Hz. Ebû Bekir tarafından Irak ve Suriye cephelerinde başlatılan fetih hareketi kısa sürede genişledi. Hz. Ömer zamanında Irak ve İran’ın büyük bir kısmıyla Suriye, Ürdün, Filistin, el-Cezîre bölgesi ve Mısır fethedildi. Hz. Ömer, halifelik merkezinden uzak olan bu bölgelerde asayiş ve fetihlerin devamını sağlayabilmek için Basra, Kûfe ve Fustat gibi ordugâh şehirler kurdurdu. Bu şehirlere ve Suriye’de Di-maşk, Filistin’de Remle, Mısır’da İskenderiye gibi merkezlere çeşitli Arap kabilelerine mensup askerleri aileleriyle birlikte yerleştirip buraları dâimî ordugâh (garnizon) haline getirdi. Askerî kışlalarda geniş kapasiteli ahırlar inşa edildi. Garnizonlardaki askerlerle ilgili kayıtlar bu merkezlerde hazırlanan divanlarda tutuluyordu. Ordugâh şehirlere yerleştirilen Arap kabileleriyle bu kabileler vasıtasıyla İslâm’ı kabul eden ve mevâlî denilen gayri Arap müslüman halklar dâimî silâh altında kabul edilen muharip sınıfın ana kaynağını teşkil ediyordu. Bu uygulama Hz. Osman döneminde devam etti. Sahillerin düşman saldırısına karşı korunması amacıyla kara ordusu yanında bir donanma oluşturuldu. Suriye ve Mısır valileri, sahil şehirlerindeki Bizans’tan kalma tersanelerden ve oralar-da çalışan kişilerden yararlanarak kuvvetli bir donanma oluşturdu. 28 (648-49) yılında Kıbrıs’ı vergiye bağlayan deniz kuvvetleri, 33’te (654) Kıbrıs idarecilerinin vergi ödememeleri sebebiyle 500 gemilik donanmayla düzenlediği ikinci Kıbrıs seferinde adayı fethedip 12.000 asker yerleştirdi. Yine bu yıllarda Bizans donanmasına karşı Zâtü’s-savârî adıyla bilinen büyük bir zafer kazanılarak Bizans’ın Doğu Akdeniz’deki hâkimiyeti sona erdirildi (31/652 veya 34/655).

Ordunun Yönetimi. Ordunun idarî, malî ve hukukî işleri Dîvânü’l-cünd (Dîvânü’l-ceyş) tarafından yürütülüyordu. Askerlerin bu divana kabilelere göre kayıt sistemi Emeliler zamanında da devam ettirildi. Bu dönemde ayrıca askerî teşkilâtlanma yeni şartlara göre geliştirilerek mecburi askerlik uygulamasına geçildi. Bundan itibaren ordunun esasını divana kayıtlı, devletten maaş alan, “mürtezika” denilen nizamî ve

dâimî statüdeki muvazzaf askerler teşkil etmiştir. Hastalananların maaşları düzenli biçimde ödenir, öldürülen veya ölenlerin hakları vârislerine intikal ederdi. Bu arada divana kayıtlı olmadıkları ve belirli bir ücret almadıkları halde cihadın fazileti dolayısıyla seferlere katılanlar da oluyordu. Paylarına düşen ganimet hisseleriyle yetinen ve çoğu sınır boylarında inşa edilen ribâtlarda yaşayan bu gönüllülere “müte-tavvia” denilmiştir.

Dîvânü’l-ceyş, Abbâsîler’de Meclisü’t-tak-rîr ve Meclisü’l-mukâbele adıyla iki kola ayrıldı. Bunların ilkinde askerlerin ücretleri ve ödeme zamanları tesbit ediliyor, ikincisinde askere alınanların kayıtları tutuluyordu. Kütüklere askerlerin isimlerinin yanına yaşları, tanınmalarını sağlayacak fizyonomik bilgiler, atlarının rengi ve nişanları da yazılırdı. Büveyhîler zamanında ordunun esasını teşkil eden iki etnik unsur olan Türkler’le Deylemîler için ikiye ayrılan divana Dîvânü’l-ceyşeyn denilmiştir. Fâtımîler’de bu görev askerlerin orduya alınması, teçhizatı ve denetimiyle ilgilenen Dîvânü’l-ceyş ile diğer devlet memurlarının yanı sıra askerlerin ödemeleriyle de ilgilenen Dîvânü’r-revâtib arasında paylaşılmıştır. Donanmaya büyük önem veren Fâtımîler’de deniz kuvvetlerine bakmak üzere Dîvânü’l-amâir kuruldu. Gazneliler’de vezirin kontrolü altında çalışan Dîvânü’l-ceyş’in adı Dîvân-ı Arz olarak değiştirildi, Hindistan’da kurulan diğer müslüman devletlerde ve Selçuklular’da da bu isim benimsendi. Selçuklular’da çeşitli rütbelerdeki askerlere iktâ tahsisi, askerlerin maaşlarının ödenmesi, teçhizatın kayıt ve kontrolü bu teşkilât tarafından yürütüldü. Anadolu Selçukluları’nda da aynı uygulama sürdürüldü. Zengîler’de Dîvânü’l-ceyş, Dîvânü’r-revâtib ve Dîvânü’l-idâre ve’t-techi-zât olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Askerî iktâların dağıtımı ve kontrolü, ayrıca askerlere ücretlerinin dağıtımı Dîvânü’l-mâl tarafından yapıldı. Memlûkler’de Dîvânü’l-cüyûşî’l-mansûre, Dîvânü’l-iktâât da denilen Dîvânü’l-ceyş, Mısır ve Suriye askerlerinin işlerini yürütmek üzere Dîvânü’l-ceyşî’l-Mısır ve Dîvânü’l-ceyşî’ş-Şâmî adıyla iki şubeye ayrıldı.

Ordunun Asker Kaynakları. Hz. Peygamber döneminde müslüman Araplar’dan oluşan orduya Hulefâ-yi Râşidîn zamanında gerçekleştirilen ilk fetihlerden itibaren “mevâlî” adı verilen Fars ve Kıptî asıllı müslümanlar da alınmaya başlandı. Ubeydullah b. Ziyâd’ın 54 (674) yılında Buhara seferi dönüşünde beraberinde getirdiği

2000 kişilik Türk okçu birliğini Basra'ya yerleştirmesiyle Türkler de ordu saflarına katılmış oldu. Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir seferlerinde İranlılar ve Türkler, aynı yıllarda Kuzey Afrika ve Endülüs fetihlerini gerçekleştiren ordularda ise Berberîler önemli bir yekûn teşkil ediyordu. Bununla birlikte Emevîler'in sonuna kadar ordunun ekseriyetini Arap asıllı askerler oluşturdu, kumandanların tamamına yakını onlardan seçildi. Ebû Müslim-i Horasânî'nin kumandasındaki Abbâsî ihtilâliyle birlikte bu harekete yoğun bir şekilde katılan İranlılar'ın Abbâsî ordusunun en önemli unsuru haline geldiği, askerî kadroların büyük bir bölümünün onlara teslim edildiği ve halifelerin muhafız birliklerinin teşkilinde daha ziyade onların tercih edildiği görülmektedir.

Abbâsîler'de Türkler'in askere alınması- na ikinci halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan itibaren başlandı. Hârûnürreşîd'in muhafız birliklerine Türk asıllı askerlere yer verdiği ve onlara çok güvendiği kaydedilmektedir. Ancak Abbâsî ordusuna Türkler'in alınmasıyla ilgili asıl süreç Arap ve İranlı askerlere karşı güveni sarsılan Me'mûn döneminde başladı. Me'mûn Türk gençlerinden, kısa süre sonra yaygınlaşan memlûk asker sisteminin bir prototipi sayılan özel birlikler kurdu. Onun zamanında Türk kumandanların emrindeki Türkler'in sayısı 8-10.000 civarındaydı. Annesi Türk olan Mu'tasım - Billâh'ın ordunun büyük bölümünü Türk asıllı gençlerden oluşturması ve muhafız birliklerini onlardan kurmasıyla orduda Türk nüfuzu en yüksek seviyesine ulaştı. Türk kumandanların yönetim üzerinde kurduğu nüfuz Büveyhîler'in Bağdat'ı işgaline kadar devam etti. Bu süreçte halifelerin yanı sıra sultanlar ve valiler de memlûk asker edinmeye başladılar. Memlûklerden oluşturulan askerî birlikler onların arasında yetişen kumandanlar tarafından yönetilirdi. Soydaşları olan memlûklerin desteğini alarak Mısır'da ilk müslüman-Türk devletini kuran Ahmed b. Tolun, ilk defa Sudanlı zencileri birliğine aldı. İhşîdî ordusu da Türk, Mağribli ve Sudanlı askerlerden meydana geliyordu. Daha sonraki hânedanlar da orduda memlûk asker istihdamını devam ettirdiler. Fâtımî ordusunun çoğunluğunu Mağribliler, İranlılar, Türkler ve Berberîler oluşturuyor; orduda Arap, Ermeni, Kürt, Deylemli, Rum, Frank ve Slav askerler de bulunuyordu. Selâhaddin-i Eyyûbî Türk, Kürt ve Araplar'ı tercih etti.

Yaygın kanaate göre askerî iktâ sistemi Büveyhîler tarafından başlatılmıştır. Da-

ha sonraki müslüman devletler tarafından da benimsenen ve müslüman devletlerin askerî tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden bu önemli uygulama kumandanlara askerî hizmetleri karşılığında iktâ arazilerinin verilmesi temeline dayanır. Selçuklular'ın daha düzenli ve daha yaygın hale getirdiği bu uygulama Selâhaddin-i Eyyûbî tarafından Mısır'a taşındı. Uygulamanın devam ettiği Memlûkler döneminde yirmi dört parçaya ayrılan Mısır iktâ arazisinin dört parçası sultana, on parçası emirlere, on parçası da ecnâdü'l-halkaya verildi. İktâ sistemi İlhanlılar'da ve Hindistan'da hüküm süren Türk devletlerinde de uygulandı.

Gazneliler'de ordu gulâmlar, düzenli birlikler, eyalet askerleri, ücretli askerler ve gönüllülerden oluşuyor; Oğuzlar, Karluklar, Yağmalar, Halaçlar gibi gruplardan da yardımcı kuvvet olarak faydalanılıyordu. Sultan Mahmud'un Hârizm seferi için düzenlediği ordunun mevcudu gönüllüler ve eyalet askerleriyle birlikte 100.000 kişiye ulaşıyordu. Gazneliler'i örnek alan Selçuklular'da ordu sultanın emrinde bulunan hassa ordusu; meliklerin, valilerin, vezir ve diğer önemli devlet ricâlinin maiyetindeki birlikler; tâbi devletlerin kuvvetleri, ülkenin her tarafına dağılmış, kendilerine verilen iktâ arazilerden geçimini sağlayan ve her an sefere hazır durumda bekleyen kalabalık süvari kuvvetlerinden meydana geliyordu. Ayrıca gerekli durumlarda halktan ücretli asker toplanırdı. Selçuklu askerî iktâ sistemini benimseyen Hârizmşahlar'da ordu sultanın yanındaki gulâmlardan oluşan hassa ordusu, eyalet merkezlerinde şehzadelerin veya askerî valilerin emrindeki birlikler ve sınır boylarında kalelerdeki muhafız kıtalarından meydana gelirdi.

Haçlılar'a karşı kuvvetli bir ordu kuran Eyyûbîler zamanında iktâlî süvariler tavâşî (memlûk) ve kara gulâm diye ikiye ayrılıyordu. Köle tüccarları tarafından ülke dışından getirilip iyi birer asker olarak yetiştirildikten sonra âzat edilen memlûklerden teşkil edilen birlikler Eyyûbî ordusunun en vurucu gücünü oluşturuyordu. Eyyûbîler'de memlûk asker sayısı giderek artmış ve devlet el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un kurduğu Bahrî Memlûk birlikleri tarafından yıkılmıştır. Bu birliklerin kurduğu Memlûk Devleti'nde ordu el-memâlikü's-sultâniyye, memâlikü'l-ümerâ, ecnâdü'l-halka ile ihtiyaç anında göreve çağrılan ecnâdü'l-Arab, ecnâdü't-Türkmân ve ecnâdü'l-Ekrâd adlı yardımcı kuvvetlerden oluşuyordu. Anadolu beyliklerinde ordu-

nun hükümdarın hassa birlikleriyle beyle- rin timarlı sipahileri ve "çerik" denilen aşiret süvarilerinden teşekkül ettiği görülmektedir. Savaş zamanlarında gönüllü denilen yardımcı kuvvetler de orduya katılır, maiyet beyleri timarları nisbetinde asker beslerdi. Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu I. Abdurrahman, Arap ve Berberîler'den meydana gelen ordusunun önemli bir kısmını Kuzey Afrika'dan gelen ücretli Berberî askerlerle çeşitli Avrupa ülkelerinden getirilen Slav kölelerden oluşturmuştu. Valiler döneminin sonuna kadar orduda çoğunluğu Araplar ve Berberîler teşkil etti.

Askerî Birliklerin Görev Yerlerine Göre Tasnifi. Abbâsîler döneminde Divânü'l-cünd'e kayıtlı nizamî orduyu meydana getiren kuvvetler hilâfet merkezinde bulunan doğrudan halifeye bağlı muhafız birlikleri (hassa ordusu), büyük devlet adamlarının maiyetindeki kuvvetler, vilâyetlerde bulunan birlikler, sugûr ve avâsım adı verilen sınır garnizonlarındaki kuvvetler olmak üzere dört gruba ayrılıyordu. İslâm tarihinde ilk muhafız birliği, Muâviye'nin çoğunluğunu Kelb kabilesinden seçtiği askerlerden oluşturduğu "haresü'l-halife" denilen birliklerle ortaya çıkmış, Emevîler'den sonra kurulan müslüman hânedanlarda da halife veya sultanlar muhafız birlikleri oluşturmuşlardır. Abbâsîler zamanında özellikle Arap olmayan unsurların nüfuz ve hâkimiyeti döneminde muhafız kıtaları getirildikleri ülke veya bölgelere göre isimlendirilen birliklerden oluşuyordu. Ayrıca vezir, veliaht ve valiler gibi önemli devlet görevlilerinin maiyetinde muhafız kuvveti bulunuyordu. Bu kuvvetler korumaya görevi yanında resmî kabullerde de görevlendirilirdi. Nizamî orduya bağlı birliklerin önemli bir kısmı vilâyetlerde görev yapıyordu. Bizans üzerine düzenlenen yaz ve kış seferlerinin geleneksel hale geldiği Emevîler devrinde müslümanlar bölgedeki Bizans garnizonlarını ele geçirerek oralara yerleştiler. Malatya'dan başlayıp Yukarı Fırat üzerinden Tarsus'a kadar uzanan Adana, Misis ve Maraş'ı da içine alan bölgenin sınırlarını tahkim ettiler. Sınır boyunca yolların birleştiği noktalara ve dağ geçitlerine birlikler yerleştirdiler. Bu sınır bölgesinin Mezopotamya'yı kuzey-doğu istikametinde muhafaza altında tutan kısmına es-Sugûrû'l-cezeriyye, Suriye'yi koruyan hattına ise es-Sugûrû's-Şâmiyye adı verildi. Abbâsîler devrinde Bizans seferlerine katılan orduların asker sayısı önemli ölçüde artmış, gönüllülerin seferlere yoğun katılımı bu artışta daha da hızlandır-

miştı. Hârûnürreşid bu sınır bölgesini 170 (786) yılında Avâsım adıyla ayrı bir askerî-ıdarî bölge haline getirdi. Diğer devletlerde de ordular başşehirde, eyaletlerde ve sınır bölgelerinde bulunur, gerektiği zaman birlikte sefere çıkarlardı.

Ordunun Birimleri. İslâm ordularında muharip sınıflar, yaya birlikleri, süvari birlikleri, okçular, mancınık veya arrâdelerle düşman üzerine nefte bulanmış yanıcı paccavralar atmakla görevli birliklerden meydana geliyordu. Piyadeler silâh olarak ok, yay, kılıç, kalkan ve mızrak, koruyucu silâh olarak da zırh ve miğfer kullanırlardı. Yayaların içinde en önemli vurucu gücü okçular oluşturmdu. Süvariler zırh, kılıç, uzun mızrak, savaş baltası ve kargıyla donatılmıştı. Başlarına “fûlâzî” denilen, kerkeniz ve akbaba tüyü ile süslü miğfer giyerlerdi. Hz. Peygamber döneminde az olan ve sayıları giderek artan süvariler fetih ordularında önemli rol oynamıştı.

Orduda silâhların yapım, onarım ve çalıştırılmasından sorumlu elemanlar bulunurdu. Selçuklular’da “mancınık-dârân, arrâde-dârân” ve “sapancılar” denilen mancınık, arrâde ve surlara tırmanma merdiveni ustalarına Eyyûbîler’de “haccârûn” ve “candâriyye” adları verilmişti. Ayrıca yol ve köprülerin yapım ve onarımı, hendek kazma, kale ve sığınak yapma, araziye dikenli teller yayma gibi görevleri yürüten marangoz, duvarcı, köprü ustası gibi elemanlar mevcuttu. Düşman kalelerine yaklaşıp kale duvarlarına tırmanan ve gedikler açan, lağım, dehliz gibi kalelerin dışı açılan gizli yollarından kalelere girme işini organize eden elemanlara “nak-kâbûn” deniliyordu. Düşman hakkında bilgi edinmek ve yol güvenliğini sağlamak amacıyla istihbarat elemanları görevlendirilirdi. Yabancı dil bilmeyi ve istihbarat toplayacağı halkı tanımayı gerektiren bu görev gayri müslimlere de verilebilirdi. Hz. Peygamber zamanında kadınların da orduya katılarak savaşan askerlere su taşıdıkları, yaralıların tedavisi için çalıştıkları bilinmektedir. Bu durum Hulefâ-yı Râşidîn döneminde de devam etmiş, Emevîler devrinden itibaren kadınların sefere çıkmaları yasaklanmıştır. Tıbbın gelişmesiyle birlikte orduda her türlü ilâç ve tıbbî alethin bulunduğu seyyar hastahane denilebilecek birimler oluşturulmuştur. Orduda ayrıca veterinerler de bulunurdu.

Hz. Ömer’in Ebû’d-Derdâ’yı Suriye’deki bir askerî birliğe kâdîcünd tayiniyle başlayan askerî kadılık görevi daha sonra da devam etti. “Kâdî’l-asker, kâdî-i asker, kâ-

dılasâkir, kâdîleşker” unvanlarıyla anılan askerî kadılar askerler arasındaki davalara bakardı. Orduda görevli hatipler, vâizler ve kârifler cihadın faziletini ve âhiret nimetlerini hatırlatıp askerlerin mâneviyatını yükseltmeye çalışırlar, şairler kahramanlık şiirleri okuyarak, kıssacılar ise atalarının cesaret ve fedakârlık örneklerini anlatarak askerlerin kahramanlık duygularını harekete geçirirlerdi. Orduda ayrıca kâtipler, ganimetleri toplayıp taksim edenler (sâhibü’l-akbâz), elçiler, tercümanlar, İslâmiyet’e davet edenler (duât), süratle hareket edip kumandanlar arasında haberleşmeyi sağlayan görevliler (suât) bulunuyordu. Çok eski tarihlerden itibaren ordularda askerî bando niteliğinde bir mûsiki takımının bulunduğu görülmektedir (bk. NEVBET).

Kumandanlık ve Kumandanlar. Hz. Peygamber sevk ve idare ettiği birliklerin başkumandanlığını bizzat üstlenmiş, katılmadığı seferlere ise kumandanlar tayin etmiştir. Ondan sonra başkumandanlık halifelerin görevleri arasında sayılmış, ancak halifeler genellikle seferlere bizzat katılmayıp bu görevleri yerlerine kumandan tayin ederek yürütmüştür. Askerî vali statüsündeki valiler de ordulara ya bizzat kumanda eder veya başka birini görevlendirirlerdi. Kumandanların seçiminde dindarlık, harp sanatını iyi bilme, devlete sadakat, sağlam bir seciye ve ahlâk, cesaret ve yüreklilik, azim ve sebat, süratli ve isabetli karar verme kabiliyeti, ihtiyat ve metanet, cömertlik, iyi ve düzgün konuşma şartları gözetilmiştir. Kaynaklarda en küçük rütbeli kumandanın on kişiye komuta eden “arîf” olduğu belirtilmektedir. Hz. Peygamber, Huneyn Savaşı’nda ordusunu onlu gruplara ayırmış ve her grubun başına bu unvanı taşıyan bir kumandan tayin etmiştir (İbn Kudâme, IV, 417). Arîf unvanı veya rütbesi ayrıca kabile temsilcileri için de kullanılmış, meselâ Hz. Ömer her divanın başına bir arîf tayin etmiştir. Hz. Ömer zamanında beş arîfin (elli askerin) kumandanına “halife”, on arîfin kumandanına “nakîb, kâid, kâidü’l-mie”, 1000 askerin kumandanına “emîrü’l-kürdûs” unvanı verildiği kaydedilmektedir. Yaklaşık 5000 askerin kumandanı “emîrü’t-ta’bie”, 10.000 veya daha fazla askerin kumandanı “emîrü’l-ceyş” (emîrü’l-cünd) rütbesini taşıyordu. Bu rütbeliler Emevîler döneminde devam etmiştir. Abbâsîler’de kullanılan emîrü’l-ümerâ unvanı, başlangıçta yalnız askerî bir yetkiyi ifade ederken zamanla sivil idareyi de kapsayacak şekilde genişletilmiş, ülkenin idaresi bunlara teslim edilmiştir.

En üst rütbeli kumandanlar için kâidü’l-ceyş, reisü’r-rüesâ, sipheşâlâr, atabekü’l-asker, atabekü’l-asâkir, mîr-i mîrân ve beylerbeyi unvanları kullanılmıştır. Deniz kuvvetlerinde donanma kumandanına “emîrü’l-mâ”, gemi kumandanlarına da “emîrü’l-bahr” unvanı verilmiştir.

Askerlerin Ücretleri. Resûl-i Ekrem döneminde savaşa katılanlar sadece savaşta ele geçirilen ganimetten paylarına düşeni alırlar, ayrıca kendilerine bir ücret ödenmezdi. Hz. Ömer’in divanı kurmasının ardından askerlere bunun yanında yıllık olarak sabit bir ücret ödenmeye başlandı, ayrıca aylık erzak dağıtıldı. Ücretlerin miktarını belirlemede İslâm’a giriş ve İslâm’a hizmetteki öncülük kriteri esas alındı. Muâviye asker maaşlarını arttırarak piyadenin yıllık maaşını 1000 dirheme kadar çıkardı, Mervân zamanında yaklaşık ikiye katlanan bu ücret Abdülmelik tarafından daha da arttırıldı. Ancak ekonomik sıkıntılar yüzünden zamanla indirimle gidilmiş, Emevîler’in sonlarına doğru bir piyadenin yıllık maaşı 500 dirheme kadar düşmüştür. Emevîler döneminde askerlere maaş yerine geçmek üzere arazi iktâi yoluna da gidildi. Abbâsîler zamanında asker maaşları aylık, birkaç aylık veya yıllık devreler üzerinden ödenirdi. Kuruluş yıllarında piyadeler erzakları dışında ayda 80 dirhem, süvariler ise bu miktarın iki katını alıyordu. Abbâsîler’in her yönüyle güçlenmesi ne karşılık asker maaşlarında indirimle gidilmesi dikkat çekmektedir. Sınır garnizonlarını tahkim ettiren Hârûnürreşid’in Tarsus’ta görev yapan askerlere yıllık 10 dinar fazla ödediği bildirilmektedir. İsyanları bastırmak için gönderilen askerlere de maaşlarından ayrı bağışlarda bulunulurdu. Devletin zayıfladığı dönemlerde hazine nakit darlığı çektiği için özellikle asker maaşlarını nakden ödeme yerine arazi iktâi yoluna gidilmiştir.

Bayrak, Sancak ve Üniformalar. Hz. Peygamber düzenlediği seriyye ve gazvelerde beyaz renkte bayrak (livâ), siyah renkte sancak (râye) bağlamıştır. Ayrıca kabilelerin beyaz, siyah, kırmızı, sarı, ortasında kırmızı hilâl olan beyaz, ortası kırmızı ve iki tarafı beyaz olmak üzere çeşitli renk ve şekillerde râyeleri vardı. Bayrak ve sancaklar mızraklara veya uzun sırkılara bağlanır ve develer üzerindeki süvariler tarafından taşınırdı. Resûl-i Ekrem, sefer ve savaş sırasında parola ve üniforma sayılabilecek belli renkte sarık ve elbiseler veya belli işaretler kullanılmasını istemiştir (Abdülhay el-Kettânî, I, 499-501). Emevîler beyaz livâ kullanırken Abbâsîler elbi-

selerinin yanı sıra bayrak ve sancakların da siyah rengi tercih etmişlerdir. Hali fe Ebû Ca'fer el-Mansûr, 153 (770) yılında muhtemelen askerler de dahil reâyânın uzun başlıklar (kalensûve, kalânîs) giymesini şart koşmuş. Mütevekkil-Allah ise askerlerin kül rengi elbise giyme ve kılıçlarını boyunlarına asma yerine bellerine bağlama uygulamasını başlatmıştır.

Silâh ve Aletler. Araplar'ın en meşhur silâhi kılıçtı. Bunun yanında hançer, rumh, harbe, neyzek, aneze, mıtrâd gibi isimler verilen mızrak, balta, ok ve yay yaygın biçimde kullanılıyordu. Araplar, Emevîler'den itibaren ok kullanımında İranlılar, Türkler ve Nûbeliler'den etkilenmişlerdir. Savaş baltası da Araplar'ın bir yakın muharebe silâhiydi. Donanmada iki çeşit baltanın kullanıldığı belirtilmektedir. "Kelâlib" denilen büyük baltalar halatların ve tahta bağlamların kesilmesinde, "licâm" denilen ucu sivri uzun saplı baltalar ise gemilerin delinerek batırılmasında kullanılmıştır. Tahta, deri, demir veya çelikten farklı şekillerde yapılan kalkanlara "basîra, cevâb, cünne, deraka, anber", ağaçtan olan ve altına giren birkaç askerin surlara yaklaşmasında kullanılan büyük kalkanlara "kaf" adı verilmiştir. Zırh ve miğferlerin de genişliğine, ağırlığına, inceliğine ve madenine göre değişik isimleri vardı.

Mancınık ve arrâde şehir ve kalelerin kuşatılması esnasında düşman üzerine taş, yaralayıcı madeni maddeler, nefte bulanmış paçavralar atmak için kullanılırdı. Bazı kişileri bu iki aletin yapımını öğrenmek için görevlendiren Hz. Peygamber'in Tâif kuşatmasında bunlardan faydalandığı bilinmektedir. Müslümanlar mancınığı geliştirerek ağır savaş silâhlarından biri haline getirmişlerdir. Abbâsî ordularında mancınık mühendisleri bulunuyordu ve bunların başındaki kumandana "emîrül-mancınıkıyyîn" deniyordu. Gemilerde düşman gemilerine taş, yanıcı maddeler atmak için kullanılan mancınık türü aletlere ise "tevâbit" adı veriliyordu. Mancınık, arrâde, hücum kulesi, koçbaşı ve nefte bulanmış yanıcı maddeler genellikle kale muhasaralarında kullanılmıştır. Tahtadan yapıp deriyle kaplanmış bir nevi zırhlı araç olan dabr ve debbâbeler altına saklanan askerlerin kale surlarına yaklaşmasını sağlardı. Bu aletler sayesinde düşman oklarından korunan askerler kale surlarına yaklaşır ve merdivenlerle surlara tırmanırdı. Di kenli teller ise savunma silâhi olarak düşman hücumunu engellemeye yarıyordu.

Müslümanlar, Bizans'la yaptıkları savaşlar sırasında Grejuva ateşi denilen Rum

ateşini kullanmayı öğrendiler. Suda da bir süre sönmeyen bu yanıcı madde mancınık veya okla atılır, bu silâhın tahribatından korunmak için gemilere zift sürülür ve gemi etrafına sirke ve suyla ıslatılmış keçeler atılırdı. Müslümanların Memlûklerin kuruluş yıllarından itibaren barutu bildikleri belirtilmekte, topu da ilk defa onların kullandığı tahmin edilmektedir. Ülkenin sahil şehirlerinin denizden gelecek saldırılara karşı surlar ve kalelerle tahkim edilmesine Emevîler döneminde başlanmış, bu tahkimat Abbâsîler ve daha sonrakî hânedanlar zamanında sürdürülmüş, Kuzey Afrika, Sicilya, Endülüs'teki sahil şehirlerinde kurulan tersanelerde savaş ve yük gemileri inşa edilmiştir. Bu gemilere özelliklerine göre "sînî, sîniyye, şûne şevne, gurâb, harbiyye, musattah, selentî, harrâka, tarîde, tarrâd, hammâle, butsa, feydânî, celebe" gibi isimler verilmiştir.

Askerlik, cihad, savaşlar ve askerlikle ilgili diğer konularda II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli eserler yazılmıştır. III. (IX.) yüzyılın başlarından vefat eden Hersemî'nin *Muhtaşaru siyâseti'l-hurûb* adlı eseri bunların ilkerindendir. C. Avvâd, müslümanlarda askerlik alanında yazılan Arapça kaynaklarla birlikte Arapça ve Batı dillerinde yapılan araştırmalar hakkında yaptığı bibliyografik çalışmada 7000 civarında kitap ve makale tesbit etmiştir (*Meşâdirü't-türâsi'l-askerî 'inde'l-'Arab*, I-III, Bağdad 1401-1402/1981-1982).

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü Lugâti't-Türk Tercümesi, I, 124; *Lisânü'l-'Arab*, "cnd", "cys", "askr" md.leri; Buhârî, "Cihâd", 65-68, 181, "Menâkıbü'l-enşâr", 45; Müslim, "Hac", 74, "İmâre", 135-139; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 12, 18, 22; Tirmizî, "Siyer", 3, 8, 22, "Fezâilü'l-cihâd", 1-2; Vâkidi, *el-Megâzi*, II, 135, 566, 640 vd., 646 vd., 685, 814; İbn Hişâm, *es-Sire*, tür.yer.; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, tür.yer.; Belâzûrî, *Fütûh* (Ridvân), tür.yer.; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), tür.yer.; Ceşîyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, Kahire 1938, s. 38, 112, 121; Süfi, *Edebü'l-küttâb*, s. 102; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 95, 138, 411; VI, 422; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, III, 14, 24-27, 46, 65, 162 vd., 174, 177; Mâverîdî, *el-Ahşâmü's-sultânîyye*, Kahire 1973, s. 36, 43 vd., 49; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf*, V, 426; VI, 551; Fâhreddin Mübârek Şah, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a* (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran 1346 hş.; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, Kahire 1327, IV, 417; Ali b. Nâsir el-Hüseynî, *Ahşârü'd-devletî's-Selçukîyye*, Kahire 1326, s. 30 vd., 39-42, 68; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 79 vd., 170; V, 137-143; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, tür.yer.; Sibî İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 101 vd., 124, 131, 139, 144, 228 vd., 239, 242, 244 vd.; İbnü't-Tikakâ, *el-Fahrî*, s. 196 vd., 238, 252; Ebû Saïd eş-Şarânî el-Hersemî, *Muhtaşaru siyâseti'l-hurûb* (nşr. Abdürraûf Avn), Kahire, ts. (el-Müessesetü'l-

Mısıriyyetü'l-âmme), s. 36 vd.; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 648-651, 685-690; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), XIII, 113-119; C. Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye Târîhi* (trc. Zeki Müğâzî), İstanbul 1328, I, 143-150; E. Reitemeyer, *Die Städtetg-ründungen der Araber im Islam*, München 1912, s. 25, 36, 104; M. Mercier, *Le feu grégeois*, Paris 1952, s. 41 vd.; Abdürraûf Avn, *el-Fennü'l-harbi fi şadri'l-İslâm*, Kahire 1961, s. 76-79, 85, 89 vd., 98, 113, 117 vd., 121, 286 vd.; L. Massignon, *Opera Minora*, Beyrut 1963, III, 36; Sâlih Ahmed el-Alî, *Hıta'tü'l-Başra ve muntakâtühâ*, Kahire 1974, s. 18; Şibî Nu'mânî, *Bütûn Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi* (trc. Talip Yaşar Alp), İstanbul 1977, II, 145-148, 163-166; Fâruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fi 'aşri'l-fevâd'l-askerîyye* (247-334/861-946), Bağdad 1397/1977, s. 57, 137 vd., 140 vd.; Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1979, I, 307, 319, 364 vd., 490, 518; II, 239, 275; III, 245, 283-286, 305; B. Lewis, *Tarihî Araplar* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979, s. 79, 83 vd.; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Tuğ), II, 892 vd., 897 vd., 904, 993-999, 1005-1012, 1054; a.mlf., *Hz. Peygamber'in Savaşları* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1981, s. 173, 227-251; Hittî, *İslâm Târîhi*, I, 308, 317, 356 vd.; C. Avvâd, *Meşâdirü't-türâsi'l-askerî 'inde'l-'Arab*, Bağdad 1401-1402/1981-82, I-III; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 138-152; Hâlid Câsim el-Cenâbî, *Tanzîmâtü'l-ceyşü'l-'Arabiyyi'l-İslâmî fi'l-'aşri'l-Ümevî*, Bağdad 1984; Vefik Dakdûkî, *el-Cündiyye fi 'ahdi'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1985, s. 134, 177; Abdülazîz Abdullah es-Sellûmî, *Divânü'l-cünd: neş'etüh ve teşavvürüh fi'd-devletü'l-İslâmiyye hattâ 'aşri'l-Me'mûn*, Mekke 1406/1986; Mustafa Zeki Terzi, *Abbâsilerde Askerî Teşkilât* (doktora tez., 1986), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilât*, Samsun 1990; a.mlf., "Abbâsî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Samsun 1986, s. 115-136; a.mlf., "Abbâsî Devletin Askerî Teşkilâtında Ordu Komutanlığı ve Rütbeler", *TTK Belleten*, LIII/206 (1989), s. 157-160, 162-165; a.mlf., "Emevîler'de Kara Ordusu Teşkilâtı", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9 (1997), s. 42-45, 47-60, 63-68, 70-74, 83 vd.; a.mlf., "Gulâm", *Dîa*, XIV, 178-180; Nu'mân Sâbit, *el-Askeriyye fi 'ahdi'l-Abbâsiyyîn* (trc. Hâmid Ahmed el-Verd), Bağdad 1987; Ahmed Abdürrâzık Ahmed, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-üşûri'l-vüstâ*, Kahire 1990, s. 187-237; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Târîhi*, Ankara 1992, III, 238 vd., 246 vd., 249, 251, 256 vd., 260 vd., 262-271; Bessâm el-Aselî, *el-Mezhebü'l-askerîyyü'l-İslâmî*, Beyrut 1413/1993; E. Landau-Tasseran, "Features of the Pre-Conquest, Muslim Army in the Time of Muhammad", *The Byzantine and Early Islamic Near East* (ed. A. Cameron), Princeton 1995, III, 317 vd., 325, 332; F. McGraw Donner, "Centralized Authority and Military Autonomy in the Early Islamic Conquests", a.e., III, 363-374; J. Haldon, "Seventh-Century Continuities: The Ajnâd and the Thematic Myth", a.e., III, 379-423; Enver er-Rifâî, *en-Nüzumü'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1998, s. 161-165; M. Abdülhafîz el-Menâsir, *el-Ceyş fi'l-'aşri'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, Amman 1420/2000; Abdülhay el-Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yöneti-*

mi: *et-Terâtibu'l-Idâriyye* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 2003, I, 373-393, 483-506; H. Kennedy, *The Armies of the Caliphs Military and Society in the Early Islamic State*, London 2005; W. Hoenerbach, "Zur Heeresverwaltung der Abbasiden", *Isl.*, XXIX (1950), s. 269-272; L. E. Kubbel, "Sur le système militaire des omayyades", *Palestinsky Sbornik*, IV/67, Moskva 1959, s. 115, 125, 130; V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı" (trc. Erdoğan Merçil – Salih Özbaran), *TD*, sy. 28-29 (1975), s. 195 vd.; Ali M. Şettâ, "İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Suriye'de Tersaneler ve Deniz Harekât Üsleri" (trc. Mustafa Zeki Terzi), *Akademik Açt*, sy. 2, Samsun 1997, s. 26 vd., 30 vd.; Cl. Cahen – D. Ayalon, "Djaysh", *EI²* (İng.), II, 517 vd., 520 vd.; Macid Khadduri – Cl. Cahen, "Harb", a.e. (İng.), III, 185 vd.; S. A. A. Rizvi, "Lashkar", a.e., V, 685-690; Erdoğan Merçil, "Gulâm", *DİA*, XIV, 180-184; C. E. Bosworth, "Army", *Elr.*, II, 499-503.

MUSTAFA ZEKİ TERZİ

Osmanlı Dönemi. A) Kara Kuvvetleri. XIV. yüzyıl başlarında Bitinya bölgesinde bir gazâ devleti olarak ortaya çıkan Osmanlı Beyliği'nin Osman Gazi döneminde askerî kuvvetleri daha çok aşiret yapısı içinden oluşturuluyordu. Osman Bey'in bir aşiret lideri olarak sivrilmesiyle etrafındaki diğer savaşçı beylerin güçlerinin katılımı sonucu ortaya çıkan askerî kuvvetlerin hepsi atlı birlikler durumundaydı. Bunlar tipik Türkmen kabile savaşçıları tarzında teşkilâtlanmıştı. Bizans sınırında yapılan mücadeleler dolayısıyla Bizanslılar tarafından bu bölgelere sevk edilen paralı askerlerin bir kısmının Osman Bey'in güçlerine katılması (meselâ Peçenek ve Alanlar), daha önce yaşanan Selçuklu tecrübesi Osmanlılar'ın savaş sistem ve gücüne yeni katkılar sağladı. Orhan Bey devrinde sınırları genişleyen ve Bizans'a karşı faaliyetlerini arttıran beyliğin askerî sisteminde giderek önemli değişimler meydana geldi. Orhan Bey'in kardeşi Alâeddin Bey'in de tavsiyesiyle yaya ve müsellemler adları altında ilk düzenli birlikler kuruldu. Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil'in teklifiyle 1000'er kişilik gruplara ayrılan bu birliklerin erleri Türk gençlerinden alındı. Ancak bunlara ücretleri sadece sefer zamanında ödeniyor, sefer bitince işlerini başına dönüyorlardı. Bu yüzden dâimî ve muvazzaf sayılmıyorlar, sadece vergilerden muaf tutuluyorlardı. Kumandanları onbaşı, yüzbaşı ve binbaşı rütbesindeydi. Uc beyliği döneminin en önemli askerî başarısı Çanakkale Boğazı'ndan geçilerek Edirne'ye kadar ulaşılmasıdır.

Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşuna kadar savaşlarda yaya ve müsellemlerle gönüllüler kullanıldı. Ancak bir süre sonra bunlar da kâfi gelmeyince yeni bir ordunun kurul-

ması kaçınılmaz oldu ve oluşturulan birliğe "yeni çeri" (yeni asker) denildi. Yaya ve müsellemler ise tedricen geri hizmetlere alındı. Yeniçeriler kapıkulu ocakları adı altında anılacak merkez kuvvetlerinin ilkiydi ve doğrudan padişaha bağlıydı. Bu düzenli ve maaşlı ordu Romalılar'dan beri Avrupa'da kurulan ilk dâimî muvazzaf askerî güçtü. Er ihtiyacı önceleri çıkarılan **pencik*** kanunu gereği savaş esirlerinden elde edildi. Bunlar ilk zamanlarda doğrudan yeniçeri yapılırken daha sonra bunun sakıncaları görüldü ve bir süre Türk çiftçi ailelerinin yanında eğitim görmeleri, Türkçe'yi, Türk âdet ve geleneklerini öğrenmeleri kararlaştırıldı. Ardından yeni kurulan Acemi Ocağı'nda bir süre askerî eğitim gördükten sonra yeniçeri yapılma esası getirildi. Ülke sınırlarının gittikçe genişlemesi ve buna bağlı olarak pençik uygulamasının yetmemesi üzerine yeni asker kaynağı arandı. Devşirme adıyla Osmanlı tebaası hristiyan ailelerin oğullarından faydalanılması yoluna gidildi. Çıkarılan devşirme kanunu gereğince hristiyan ailelerin belli yaşlardaki oğulları devlet hizmetine alınacaktı. İhtiyaca göre üç beş yılda bir toplanan çocuklar tercihen on dört-on sekiz yaşları arasında olacaktı. Önceleri sadece Osmanlı Avrupası'nda uygulanan devşirme kanunu XV. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'daki hristiyan ailelere de teşmil edildi. Zeki ve fiziği düzgün olanlar saray okulu, iri yapılı olanlar Bostancı Ocağı için ayrıldı, geri kalanlar da Türk çiftçi ailelerinin yanına gönderildi. Türk ailesinin yanından dönen devşirmelerin kıdemlileri cebeci ve topçu ocaklarında istihdam edildi, diğerleri Acemi Ocağı'na alındı. XVI. yüzyıla doğru askerî sistemde meydana gelen değişim, Batılı ordularla rekabet edebilmek için tüfekli piyade askeri sayısını artırma yolundaki faaliyetler sonucu ocaklara gelişigüzel alımlar yapıldı. Yeni alınan maaşlı askerlerin organizasyonu tam olarak yapılamayınca askerî disiplin sarsıldı.

Düzenli askerî güçlerle ilgili ilk Acemi Ocağı Gelibolu'da açıldı. Fetihten sonra İstanbul'da ikincisi devreye sokuldu. Acemi oğlanlarının Yeniçeri Ocağı'na geçmesine "bedergâh" (kapıya çıkma) denirdi. Karakulukçu adı verilen acemi yeniçeriler ocak içinde zamanla yükselerek yeniçeri ağası, hatta vezirâzam bile olabiliyorlardı. İlk yeniçeri kışlası Edirne'de tesis edildi. Fethin ardından yeniçeriler için İstanbul'da iki yerde kışla yapıldı. Bunlardan Şehzadebaşı semtindekilere Eski Odalar, Aksaray semtindekilere Yeni Odalar denirdi. Başlıca gö-

revi savaşmak olan yeniçeriler barış zamanlarında bulundukları yerlerde asayişli sağılar ve yangın söndürme gibi işleri yaparlardı. Ocağın silâhlarının bakımı ve temini cebeci denilen birliğin görevi dahilindeydi. Savaşa çıkılarken gerekli silâhlar ve diğer savaş araçlarını bunlar devlere yükleyerek götürürler ve savaş sırasında yeniçerilere dağıtırlardı. Ayrıca top kullanan birlikler de özellikle II. Mehmed devrinden itibaren kapıkulu askeri ocaklarının önemli bir bölümünü teşkil etti. Kapıkulu ocaklarının yaya kısmından Topçu Ocağı mensuplarının başlıca görevi top dökmek ve bunları kullanmaktı. Avrupa'da top ve top kullanımı tekniklerinin hafif topların geliştirilmesi karşısında XVIII. yüzyılın sonlarında III. Mustafa zamanında sürat topçuları sınıfı kurularak bu ocağın islahına çalışıldı, II. Mahmud döneminde ise yeniden yapılandırıldı. Büyük topların nakli için oluşturulan Top Arabacıları Ocağı da yaya kapıkulu ocaklarındandı. Humbaracı Ocağı mensuplarının görevi bir nevi el bombası olan humbara silâhını kullanmaktı. Ulûfeli ve dirlikli humbaracılar XVII. yüzyıl başlarında önemlerini kaybettiler de XVIII. yüzyılda I. Mahmud devrinde Osmanlı hizmetine giren Humbaracı Ahmed Paşa'nın gayretleriyle yeniden organize edildiler. 1734'te Üsküdar'da açılan Humbarahâne (Hendesehâne) modern anlamda ilk askerî mektep olmuştur. Aynı statüdeki lağımçıların başlıca görevi ise yer altında açtıkları tünellerde patlatıkları maddelerle fetihleri kolaylaştırmaktı.

Merkez kara ordusunun atlı kısmını oluşturan kapıkulu süvarilerinin varlığı I. Murad devrine kadar gider. Sipah, silâhdar, sağ ve sol ulûfecilerle sağ ve sol gariplerden oluşan kapıkulu süvarilerine "altı bölük halkı" da denirdi. Bu atlı birlikler sefer sırasında padişahın yakınında bulunurdu. Efradı başta Yeniçeri Ocağı olmak üzere öteki kapıkulu ocaklarından alınırdı. Kapıkulu süvarisi olmaya "bölüğe çıkma" de-

Ordu-yı
Hümayun
vezir
cuhanı